

U povodu knjige Jože Pirjevca, *Jugoslavija 1918–1992 – Nastanak, razvoj ter raspad Karadjordjićeve in Titove Jugoslavije*

ZDENKO RADELIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor kritički raščlanjuje djelo slovenskog povjesničara J. Pirjevca o povijesti jugoslavenske države.

Autor je knjigu podijelio na tri dijela. Prvi dio, od 1918. do 1941., obuhvaća 98 stranica, drugi, od 1941. do 1945., mnogo manje – 39, da bi razdoblju između Drugog svjetskog rata i raspada Jugoslavije Pirjevec posvetio 278 stranica. Raspodjela stranica pokazuje čemu autor posvećuje najviše pažnje. Osnovnoj podjeli pridružuje dvadeset i tri poglavlja neuobičajenih naslova, čiji je hvalevrijedan cilj da povijest približe što široj publici (*Boca piva na smetlištu, Država ludnica, Regent Pavle u kretki s tigrom, Nakostriješen papirnati zmaj, Godine suhih krava i sl.*). Običaj uvriježen u novijoj literaturi, tzv. povijesti svakodnevnice, autor nije iskoristio u samom sadržaju. Usmjerenje isključivo na političku povijest, dakako, nije slabost knjige, nego autorov izbor koji mu je na najbolji način omogućio da odgovori na zahtjeve koje si je naslovom zadao.

Sintetizirati 74-godišnju povijest Jugoslavije pothvat je vrijedan svake pohvale. U prvom dijelu knjige Pirjevec nije imao ambicije prezentirati nove činjenice ili pružiti nove zaključke, osim što je nastojao oživiti znane nam događaje ocjenama diplomatskih predstavnika velikih sila u Jugoslaviji, koji su obavještavali svoje vlade o stanju u zemlji. Takvom pristupu autor je prilagodio i uporabu bilješki. Njima se koristi gotovo isključivo kod citiranja do sada nepoznatih ili manje poznatih ocjena suvremenika o određenim događajima, ali ne i kod navođenja poznatih činjenica i zaključaka. Pred nama se nižu ocjene koje ne odudaraju od onih uvriježenih. Zaključci da je kod stvaranja nove države na jugoistočnom području Austro-Ugarske Monarhije, te Srbije i Crne Gore, kao potpuno samostalnih država, došlo do izigravanja dogovora između predstavnika Hrvata, Slovenaca i Srba, te nametanja velikosrpskih rješenja ne uvijek skrivenih pod unitarističkim i centralističkim plaštem dinastije Karađorđevića, i nastanka, kako je to autor istaknuo citirajući srpskog političara Dragoljuba Jovanovića, Jugoslavije kao »države ludnice«, postali su opće

mjesto historiografije. Novu je zajednicu karakterizirao napor Srba za što čvršćim povezivanjem sva tri priznata naroda i njihovim unificiranjem, što je imalo za posljedicu potiskivanje nacionalnih posebnosti, od državnih i administrativnih oblika političkih autonomija do kulture općenito, a posebno jezika i nacionalnih imena i obilježja, kojem je kao predložak, dakako, trebao poslužiti najveći i, pokazat će se, jedini »državotvorni« narod. Drugi su narodi, osim početnog idealističkog razdoblja motiviranog jugoslaventvom i sveslaventvom, kao branama pred opasnošću od Mađara, Nijemaca i Talijana, težili za što većom autonomijom i samostalnošću. Srbi i Srbija neumorno su jačali »bratski« zagrljaj do gušenja, dok su Hrvati, odlučniji od ostalih, stalno pokušavali izvući se iz bolnog obuhvata. To je postalo pravilo jugoslavenske povijesti.

Pirjevec podsjeća da je ujedinjenje imalo potporu u malobrojnim građanskim i intelektualnim krugovima, a da je nedostatak šire podrške stanovništva i neuspjeh u stvaranju vodeće klase, koja bi mogla prevladati, kako to autor tvrdi, ograničen provincijalni mentalitet i nametnuti viziju prema kojoj bi se uskladile raznolike povijesne, kulturne i vjerske tradicije, bio uzrokom svih budućih problema. Manjkavosti nove države nisu mogle nadomjestiti srpska vojska i policija, niti podrška velikih sila. Autor pred čitateljem niže primjere koji potvrđuju navedenu tezu: u Hrvatskoj pobuna vojnika, seljački ustanak, otpor HPSS-a i Radića; u Bosni i Hercegovini krvava osveta Srba prema muslimanima završava sa 270 popaljenih i opljačkanih sela; u Vojvodini snažan otpor seljaka protiv izvoza hrane u izgladnjelu Srbiju; srpska kolonizacija i nasilje na Kosovu i Makedoniji izazivaju pobune; u Crnoj Gori izbija građanski rat između pristaša dinastija Petrović-Njegoš i Karadorđevića. Jedna od rijetkih pokrajina gdje nije bilo protesta etničkog karaktera bila je Slovenija, gdje strah pred Nijemcima i Talijanima, te nedostatak državne tradicije, ipak nije spriječio socijalni bunt koji je rezultirao mnogobrojnim štrajkovima. Jedan od njih, u Ljubljani završio je sa 14 mrtvih i 40 ranjenih demonstranata. Dvije najjače i najveće stranke, Radikalna i Demokratska stranka zalažu se za kruti centralizam – jedna ne skrivajući velikosrpske težnje, a druga na mnogima prihvatljivijoj osnovi izgradnje jugoslavenske nacije. No, da bi postigla svoj cilj, srpska elita zadaje prve udarce ravnopravnosti ujedinjenih naroda: uvodi neproporcionalnu podjelu mjesta u vlasti i općenito u državnim službama, posve u neskladu s nacionalnom strukturom stanovništva. Prevlast Srba na najvažnijim položajima postaje pravilo za razdoblje između dva rata, ali i u socijalističkoj Jugoslaviji.

Poglavlje o ratu zauzima manje prostora nego je to uobičajeno za slične monografije, što je samo izraz Pirjevčeve namjere da se razdoblje do 1945. prikaže što sintetičnije. Na području Slovenije Nijemci su okupiranom teritorijom upravljali kao ratnim plijenom. Vodili su denacionalizacijsku politiku, dok su Talijani osnovali Ljubljansku provinciju s težnjom da Slovenci dobiju kulturnu autonomiju, a Ljubljana postane privlačno središte za sve Slovence, pa i one pod njemačkom okupacijom. U činjenici da je Nezavisna Država Hrvatska osnovana pomoću njemačke vojske, a da je Pavelić tada još bio u Italiji, Pirjevec nalazi dvostruku poruku: NDH je bila marionetska država, a Mussolini i Hitler su se natjecali tko će u njoj dobiti presudan utjecaj. U Mačekovom ponašanju i pasivnosti autor vidi objektivnu potporu Pavelićevom režimu, što je, svakako,

neobjektivna ocjena. Naime, Mačekove pasivna politika i politika jednake distance spram ustaša i komunista u očekivanju pobjede zapadnih sila bila je upravo takva politika kako joj sam naziv kaže. I ništa više i ništa drugo od toga. Mačekova izjava od 10. travnja 1941. posljedica je njegova položaja i čvrstog uvjerenja da treba izbjeći krvoproliće i razaranja, a nikako nije bila potpora NDH, a kamoli ustaškoj rasističkoj i šovinističkoj politici te teroru.

Govoreći o otporu okupatoru i novoosnovanim režimima, Pirjevec prati akciju KPJ i upozorava da su predratne pripreme za rat i revoluciju, a o njoj se razmišljalo već u ljeto predratne 1940. kao mogućnosti, bile neznatno okrnjene Sporazumom Ribbentrop-Molotov. Time se je kompromitirala politika Narodne fronte i utjecalo na hlađenje prisnosti mnogih intelektualaca prema KP, posebno u Hrvatskoj. Budući da je sama sovjetska vlada sumnjala u iskrenost Nijemaca, verbalne su osude jugoslavenskih komunista svih imperijalističkih sila bez razlike ipak imale opipljiviji izraz u pripremama na obranu protiv očekivane agresije Njemačke i Italije. Jugoslavenski komunisti nisu nikada zaboravljali da je njihov glavni cilj revolucija, a komunistička gorljivost je zapravo od samog početka rata posijala sjeme razdora sa SSSR-om zbog njegovih državnih ciljeva. Autor znalački prati razvoj sukoba. Izraz revolucionarne politike suprotstavljene porukama iz Moskve bili su savjetovanje u Stolicama rujna 1941., kada je dogovoreno uvođenje komunističkih komesara u jedinice i osnivanje narodnooslobodilačkih odbora kao tijela nove vlasti, zaključak vodstva KPJ sa sastanka prosinca 1941. u Drenovi na Sandžaku da je oslobodilački rat prerastao u klasni rat, osnivanje proleterske brigade u Rudom prosinca 1941. na Staljinov rođendan, te revolucionarni teror koji je uslijedio. Komunisti su prekoračili granicu koja je pobuni davala karakter isključivo oslobodilačkog rata, a svoju su politiku ublažili tek nakon prigovora Kominterne sastankom u Foči travnja 1942., kada su odlučili da će staviti naglasak samo na oslobodilačku borbu, a ne više na klasni rat.

Autor prati događaje oko suradnje i pregovora između četnika i partizana, nakon čijeg neuspjeha je započeo građanski rat. Četnici su nudili suradnju Nijemcima, a nakon tajnog dogovora s njemačkim službenikom Nedićem velikim su dijelom prešli u njegovu žandarmeriju, dok su na drugim područjima pronašli zajednički jezik s Talijanima u borbi protiv NDH i NOP-a. Dok je u Sloveniji, zapravo Ljubljani, otpor počeo gradskom gerilom, u Hrvatskoj autor nalazi glavni uzrok otpora u ustaškim masovnim pokoljima nad Srbima, te odlučnim antitalijanskim raspoloženjem u Dalmaciji. Ništa ne govori o srpskom apriornom odbacivanju hrvatske države koji je, ne samo po mom mišljenju, treći bitni čimbenik otpora. Gubitak velikih dijelova Hrvatske i talijansko podređivanje hrvatske vlasti u preostalim dijelovima Dalmacije, Hercegovine, Bosanske krajine, Like i Korduna, doveli su do toga, kako su to Englezi procijenili, da ustaše imaju potporu samo 10 posto stanovnika.

U Dolomitskoj izjavi, kojom su se slovenske građanske skupine uključile u partizanski pokret podredile KP Slovenije, iz veljače 1943., autor prepoznaje presedan kojim je KP potvrdila svoj monopol. KP je stavila do znanja da neće trpjeti nikoga, pa bio on i najvjerniji ratni saveznik, tko bi mogao ugroziti njezinu prevlast i sovjetski model vlasti. To će se uskoro pokazati i na primjeru dijela HSS-a pod vodstvom Božidara Magovca, iako tu važnu epizodu hrvatske povijesti autor ne spominje.

Pirjevec naglašava važnost njemačkih operacija Weiss i Schwarz 1943., s obzirom na intenziviranje sukoba partizana s četničima, i promjene britanskog stava prema NOP-u i odluci da mu se pomogne, što je bilo povezano sa savezničkim iskrcavanjem na Siciliji 10. srpnja 1943. Isto tako autor smatra bitnim istaknuti da pregovori između NOP-a i Nijemaca otkrivaju kako su sve suprotstavljene političke i vojne snage u Jugoslaviji doživljavale, prije svega, ostale suparničke pokrete kao najveću opasnost, pa tek onda same okupatore, u čiji konačni poraz nitko nije ni sumnjao.

Političkoj strani NOP-a pečat je dao AVNOJ. Njegovo značenje Pirjevec uspoređuje s osnivanjem jugoslavenske Kraljevine. Opet je Jugoslavija, smatra autor, samo ovaj put federativna i republikanska, bila izraz volje i interesa samo male političke skupine, koja je vojnom silom izgradila državu na osnovi vlastite ideje, pri čemu je čak zanemarila mišljenje svoga moskovskog zaštitnika. SSSR je dao podršku AVNOJ-u tek nakon izostanka negativne reakcije Britanaca i Amerikanaca. Jedino je jugoslavenska kraljevska vlada protestirala protiv osnivanja AVNOJ-a. Englezi su još neko vrijeme pružali šansu Mihailoviću i četnicima, ali ih je kraljev general iznevjerio potpunom vojničkom neaktivnošću i odbijanjem zahtjeva da barem sruši mostove na putu Beograd-Solun. Britanski formalni kontakti s vojskom Kraljevine Jugoslavije prekinuti su u veljači 1944., a sve su nade usmjerene prema političkom sporazumu između kralja Petra II. i Tita, čemu je trebao poslužiti kompromisni hrvatski ban Šubašić.

Dok se u prva dva dijela knjige uglavnom sintetiziraju dosadašnje spoznaje o Kraljevini Jugoslaviji, njezinom urušenju pod udarcima stranih osvajača i zbog unutarnjih nerješivih proturječnosti, u trećem dijelu autor poduzima novi korak u dosad historiografski manje istraženo ili nedotaknuto razdoblje najnovije povijesti. Ogroman istraživački posao rezultirao je obuhvatom brojnih činjenica skupljenim na osnovi proučavanja mnogih novina, sjećanja i radova različitih namjena, stručnih ili političkih usmjerenja, te različite znanstvene razine, ali i autorovih originalnih zaključaka. Rad na arhivskom materijalu iz razdoblja poslije 1945., napose arhiva onih država koji su u velikoj mjeri utjecale na kretanja u socijalističkoj Jugoslaviji, dao je dobre rezultate. Spomenuto razdoblje autor je prikazao pod naslovom *Socijalistička Jugoslavija 1945.–1992.* i predstavlja najopsežniji dio knjige. Unatoč konstataciji iz prethodnog dijela, da je nova država bila izraz interesa malog broja ljudi, autor citira komunistima nenaklonjene predstavnike zapadnih sila da je FNRJ, ipak, uživala potporu većine stanovništva, prije svega omladine: obećavala je bolji život, a nije rušila temeljne vrijednosti patrijarhalnoga društva, kao što su kolektivizam, egalitarizam, autarkija i kult vođe. No, nasuprot spomenutom uvjerenju, autor navodi da su stupovi nove Jugoslavije bili partija, vojska i tajna policija. Iako je računala na široku narodnu potporu, KPJ nije htjela izlagati opasnosti svoje ratne uspjehe pa se koristila svim sredstvima da bi učvrstila vlast. Izgradila je sve-moguću režim koji je umjesto pravne sigurnosti uveo revolucionarno pravo u kojemu prava za protivnike nije bilo. Izvršena je najveća promjena privatnog vlasništva u državno vlasništvo koju je do tada doživjela Srednja Europa, sa, upozorava autor, iznimkom Čehoslovačke. Nešto više osjetljivosti vlast je pokazala prema seljaštvu, s kojim se sukobila krajem 40-tih godina zbog obveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda i uvođenja zadruga.

Govoreći o radu Privremene narodne skupštine, autor upozorava na zakon kojim se kažnjavalo djelovanje protiv naroda i države, a kojim se zabranila svaka nacionalistička agitacija. Ustvari je taj zakon podsjetio na dekrete kralja Aleksandra s kojima je ovaj htio izgraditi »integralnu« Jugoslaviju. Njime je vlast nastojala spriječiti nacionalne napetosti, ali i uvesti negativni odnos prema svakoj manifestaciji nacionalnih osjećaja. Tako su se, smatra autor, onemogućili otvorena rasprava i raščišćavanje konflikta među narodima. No, Pirjevec je samo djelomično u pravu. Smatram da bi demokratska rasprava bila moguća samo unutar višestranačkog sustava, a taj bi opet rezultirao suprotnim rezultatima od onih koje si je postavila KPJ – sačuvati jedinstvenu i komunističku Jugoslaviju. Zato su politika i zakonske mjere komunističke vlasti logično slijedili sustav koji je uspostavljen i odražavali su prirodu višenacionalne zajednice u kojoj je bilo nužno spriječiti svako iole jače isticanje nacionalnih posebnosti. Federalizam je, barem u početku, bio samo formalni okvir koji je trebao zadovoljiti minimum težnji naroda s jakom nacionalnom samosviješću. Jugoslavenstvo kao alternativa nacionalnom ekskluzivizmu bilo je prihvatljivije usmjerenje koje je pokrivalo ideologiju klasne solidarnosti radništva, seljaštva i »poštene« inteligencije, da bi se pretvorilo u bojno polje između neumornih unitarističkih snaga i vječno defenzivnih nacionalnih snaga, od iskreno federalističkih, koje su bile najjači unitaristički protivnik, do državotvornih, nastanjenih u emigraciji, s težnjom da se republike osamostale, što je bilo izraženo prije svega među Hrvatima.

Pirjevec piše da je formalno bio dopušten višestranački sustav, a da je sama KP ostala u ilegali. Primjereniji izraz bi bio da je KP zbog vanjskih i unutarnjih obzira djelovala prikriveno unutar Narodne fronte, iako među stanovništvom nije bilo nikakvih sumnji o čemu je zapravo riječ. Novi ustav bio je gotovo preslikan sovjetski ustav iz 1936. Autor tvrdi da je jedini upitni član bio onaj kojime se jamčilo republikama pravo na samoodređenje do odcjepljenja. Nije se mogla sakriti činjenica da je država centralizirana i da srpsko-crnogorsko jedro, koje je dalo pečat NOP-u upravo na toj osnovi, diktira svoje civilizacijske modele jugoslavenskim narodima. Istina je da su sve nacije bile zastupane u saveznom vodstvu i tijelima KPJ u broju primjerenom nacionalnoj strukturi, ali isto tako je istina da su stupovi vlasti, kao što su vojska, tajna služba i diplomatija ostali u rukama Srba, koji su, kako tvrdi autor, nakon osnivanja svoje KP bili rehabilitirani u očima vlasti poslije ne baš sjajne četverogodišnje situacije u Srbiji, koja je rezultirala time da nakon oslobođenja Beograda partizani nisu našli u gradu nijednog člana KP. Autor upozorava na velika razilaženja između ustavnih rješenja i stvarnosti. Ne samo da u ustavu nije bilo riječi o socijalizmu ili komunizmu, koji je, ipak, do krajnosti ograničavao privatno vlasništvo na račun društvenoga, nego ni skupština nije, suprotno slovu ustava, bila najviši organ državne vlasti. Svu vlast je imala vlada, koja je imala i ovlaštenja da donosi zakonske uredbе. Najlošija strana ustava bio je način na koji je riješeno pitanje sudstva, koje je svoju ovisnost o UDB-i i državnim tužiteljima dokazivalo vjernošću KP.

Nastavljajući analizu poslijeratne situacije, Pirjevec ukazuje na političku pozadinu procesa protiv Draže Mihailovića, ali i protiv slovenskih političara i progona katoličkih svećenika, te Alojzija Stepinca, nakon što je nadbiskup odbio suradnju na stvaranju »nacionalne« katoličke crkve. Pirjevec zaključuje

da je upravo taj proces najviše štetio ugledu režimu, a da je zahvaljujući njemu Katolička crkva u Hrvatskoj, koja u prošlosti nije imala veći politički utjecaj, postala simbolom hrvatskog naroda.

Procesu industrijalizacije ostvarivanjem niza petoljetki, smatra Pirjevec, nije cilj samo brži razvoj, nego i stvaranje radničke klase u čije je ime KP vladala. Jedan od rezultata bilo je stvaranje golemog birokratskog aparata. Račun tog megalomanskog i autarkičnog projekta, koji je rezultirao preseljenjem najmanje 1.200.000 ljudi sa sela u gradove, platio je uglavnom seljak prisilnom prodajom svojih proizvoda po smiješno niskim cijenama. Autor se u svojoj analizi poziva i na zdravstvene posljedice uvođenja kulta dobrovoljnog fizičkog rada. Tako navodi da je Jugoslavija 1948. imala najviše tuberkuloznih bolesnika u Europi. Svaki zahtjev za usporavanje radnog ritma rezultirao je žigosanjem kritičara kao predstavnika »socijaldemokracije i oportunističke«.

Pirjevec posebnu pozornost posvećuje vanjskoj politici Jugoslavije. Za objašnjenje jugoslavenskog položaja i gotovo kao autorov zaključak najbolje je navesti jedan od naslova poglavlja: *Kraljevina SHS i njezinih pet opasnih susjeda*, od kojih samo Austriju i Rumunjsku izuzima od te oznake. U trećem dijelu knjige posebno se posvetio utvrđivanju zapadne granice, odnosima sa Zapadom, pomoći grčkim komunistima, te odnosima s Albanijom i SSSR-om. Već sam spomenuo da autor prati sporove između Tita i Staljina od samog početka i da dokazuje kako sukob s Informbiroom nije bio iznenađan događaj. Niz samostalnih poteza otkrivao je Titovu težnju da izgradi drugi komunistički centar, što nije odgovaralo Staljinovoj politici. Zanimljivo je da je u povodu spora zbog slabe sovjetske podrške Jugoslaviji u vezi s Trstom Palmiro Togliatti, vođa talijanske KP, u jednom govoru u kolovozu 1945. izrazio nadu da do rata između Jugoslavije i Rusije ipak neće doći. Osim ove, autor iznosi niz manje poznatih činjenica iz engleskih i američkih arhiva. Intrigantno djeluje podatak da će tri dokumenta iz osobnog arhiva britanskog ministra vanjskih poslova Ernesta Bevana, koje se odnose na Jugoslaviju iz vremena sukoba s Informbiroom, biti dostupni javnosti tek 2048.

Sukob sa SSSR-om izazvao je jugoslavenske komuniste da pronalaze nove puteve u ostvarivanju svojih ciljeva. U promidžbenoj djelatnosti napustili su Staljina, zapostavili Lenjina, a uzdignuli Marxa. Osim toga, proučavali su autore socijaldemokratske i anarhističke orijentacije. Osim uvođenja samoupravljanja, autor prati odnose s Istokom i Zapadom, te stvaranje neblokofske nesvrstane politike. Pirjevec znalački ukazuje na razlike između proklamirane i javne djelatnosti, te politike iza kulisa, upoznavajući čitatelja s konkretnim posljedicama visoke politike. Velike ideološke i političke odluke krile su sasvim opipljive materijalne interese. Tito je držao ravnotežu između neovisnosti i savezništva s Istokom i Zapadom, da bi konačno stvorio novi blok izvanblokovskih zemalja. Pribjegavanje političkom i vojnom savezništvu sa Zapadom iskazivalo se u golemoj materijalnoj pomoći. Isto tako, približavanje SSSR-u nakon Staljinove smrti donijelo je materijalne koristi zbog ruskog oprosta dugova, ali i štete zbog smanjenja pomoći od Zapada. S obzirom na katastrofalne rezultate u poljoprivredi, što je bila posljedica političkih odluka i kolektivizacije sela, stanovništvo je bilo dovedeno na rub gladi.

Uvođenje samoupravljanja i komunalnog sustava te dobivenu bitku jugoslavenskih komunista za samostalnost, ali ne i protiv staljinizma, autor ilus-

trira mišljenjem da su u tom procesu ojačali lokalni moćnici, ali ne i demokracija. Ipak su promjene bile praćene i liberalizacijom na svim područjima. Činjenicu da se Jugoslavija svrstala među zemlje s najvišim rastom proizvodnje na svijetu Pirjevec tumači njezinom skromnom osnovom, spretnom diplomacijom, jeftinom radnom snagom, djelomičnim ukidanjem kontrole nad poduzećima i velikim investicijama u industriju.

Reforme, smatra autor, izvukle su na površinu nacionalne suprotnosti koje su do tada bile potisnute policijskim metodama. Samohvalu Saveza komunista Jugoslavije da samo partija može zaštititi državu od međuetničkih sukoba rado su i ne bez ironije potvrđivali zapadni promatrači. Pirjevec ukazuje na podjelu između jugoslavenskog sjevera i juga. U sjever redovito ubraja Sloveniju i Hrvatsku, ponekad i Vojvodinu, a ostale promatra kroz prizmu velikih apetita nerazvijenih područja spram razvijenih. Neki britanski diplomat je tu temeljnu dvojnost prikazao riječima da je Slovenija dostigla visok standard bez obzira na komunizam, a Crna Gora njegovu snošljivu razinu upravo zahvaljujući njemu. Sukob različitih interesa, koji je sadržavao i nacionalnu stranu, iskazivao se zapravo kao sukob liberalne i konzervativne struje. Prva je bila za jačanje samoupravljanja, demokratizacije i decentralizacije, a druga za status quo, za jačanje centralne vlasti i KP kao brane pred anarhijom i korupcijom, koje su prikazivane kao nužne posljedice uvođenja tržišnih zakonitosti. Dramatičnost njihovog sruca autor oslikava Titovom prijetnjom ostavkom 1961., kada se Aleksandar Ranković nudio za generalnog sekretara KPJ, a Edvard Kardelj uvjetovao ostanak Slovenije u federaciji Titovim odustajanjem od ostavke. Kardelj je uskoro razočaran otišao u London, a vratio se nakon nekoliko mjeseci na poziv svog istomišljenika dr. Vladimira Bakarića. Pokušaji ograničavanja uloge republika i davanje veće važnosti komunama, te otvoreni prijedlozi da se republike ukinu, nisu prevladali, ali su u takvom ozračju pobornici unitarizma uspjeli ubaciti jugoslavenstvo kao nacionalnu kategoriju u popis stanovništva 1961. Tako je jugoslavenstvo opet postala poželjna vrijednost. Od njegovog monarhističkog oblika do onog socijalističkog nije prošlo više od 20 godina. Ipak, na Osmom kongresu KPJ bilo je prvi put nakon rata riječi o nacionalnim problemima, a njegovim odlukama zaustavljeno je napredovanje centralista i unitarista.

Veći dio saznanja o novijem razdoblju autor je crpio na osnovi prikaza partijskih plenuma, sastanaka i kongresa, a manje na osnovi drugih izvora, što samo govori o nedostupnosti arhivskih materijala. Prikazujući gospodarske probleme kao izraz borbe između liberala i konzervativaca, autor inzistira na sukobu između Kardelja i Rankovića, kao njihovih najizrazitijih predstavnika, te naglašava promjenljivu naklonjenost vrhovnog arbitra Tita, čas jednome, čas drugome. Autorovi zaključci su ipak više izraz špekulacija nego čvrstih argumenata. Pažljivo iščitavanje njegove prezentacije problema pokazuje da se bez novih izvornih dokumenata, samo na osnovi određenih govora ili rečenica, teško može pronaći konzistentnija logika u Titovom odnosu prema dvjema strujama jugoslavenskog komunističkog pokreta. Slaba historiografska vrijednost takvih zaključaka dolazi do izražaja npr. na strani 268., kada u istom odlomku autor govori o Titovoj osudi Kardelja, da bi već u sljedećoj rečenici konstatirao da su liberalni krugovi unatoč svemu uspjeli Tita privući na svoju stranu. Iza toga opet slijedi ponovni Titov prelazak na konzervativna stajališta

i tako dalje nekoliko puta u kraćem razdoblju. Isti zaključak može se izvući i iz Pirjevećevog inzistiranja na uzastopnim i učestalim promjenama prozapadne ili proistočne Titove orijentacije, iako je očito, i to na osnovi autorovih navoda, da je riječ o naporima da se pliva po sredini struje na načelima nesvrstavanja, dakako, u ovisnosti o koristi savezništva s jednim ili s drugim blokom. Veća prisnost s SSSR-om bila je posljedicom ideološke bliskosti, ali sam autor pokazuje da nije bilo dužeg razdoblja, a da se Titova Jugoslavija nije morala osjećati ugroženom od svog istočnog saveznika. Ovdje, kao i na drugim mjestima, autor često iznosi podatke bez navođenja njihovih izvora, što prosječnom čitatelju neće biti važno, ali su stručnjacima znatno otežani pregled i provjera autorovih tvrdnji.

Poglavlja što slijede posvećena su razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina i prikazu porasta nacionalnih problema: sukoba na Kosovu, priznanju nacionalnosti Bošnjacima pod neprimjerenim nazivom Muslimani, deklaracijama o jezicima, među kojima nije bio bez značaja i slovenski zahtjev za ravnopravnošću jezika, sudaru srpskog liberalizma s velikosrpstvom, hrvatskom proljeću. Dok su reformističke snage vidjele u Titu prepreku svojim ciljevima, hrvatski čelnici su upravo u vođi jugoslavenskih komunista vidjeli potporu za reformu federacije i za što veću hrvatsku autonomiju. Hrvatska je bila nezadovoljna zakonom koji je omogućavao da poduzeća zadržavaju tek 7% svojih deviznih zarada, dok su najveći dio morali prodavati bankama u Beogradu. Iako se većina deviza stvarala na tlu Hrvatske, dvije trećine financijskog kapitala, navodi Pirjevec, koncentriralo se u Beogradu gdje su Srbi njime raspolagali po svojoj volji i u svoju korist. Srbi su odgovarali napadom da je njihova republika bila žrtva politike nakon 1948. kada se zbog sigurnosnih razloga nije investiralo u Srbiju. Loša politika u višenacionalnoj zemlji rezultirala je nepovoljnom nacionalnom strukturom u saveznoj administraciji, u kojoj su Hrvati imali 9% mjesta, a Srbi 66%. Javljala se stara suprotnost i među reformističkim snagama. Dok su oni iz Hrvatske i Slovenije naglašavali presudnu važnost nacionalnog pitanja i republičkih autonomija, srpski su liberali rješenje vidjeli isključivo u demokratizaciji cijelog jugoslavenskog društva.

Mnoga nezadovoljstva rješavana su jačanjem republičkih partija, te uvođenjem paritetnog ključa u SKJ. No, istodobno, kao jamac jugoslavenskog jedinstva, i partijska organizacija JNA dobila je ravnopravno mjesto u centralnim organima. Ovakav razvoj Pirjevec povezuje s događanjima u Čehoslovačkoj 1968. I ovdje demonstrira dobro poznavanje materije, a nedostatak arhivskih materijala nadomjestio je uvidom u golemu produkciju izvora sekundarnog značenja, napose onodobnog tiska i sjećanja sudionika. No, autor je često bio prisiljen preuzimati ničim argumentirane špekulacije, ali i jezik njihovih tvoraca. Pišući o stanju u Hrvatskoj, neprimjerenom pre naglašava utjecaj ustaške emigracije u hrvatskom proljeću. Isto tako treba upozoriti na nejasnu uporabu pojmova »nacionalisti« i »nacionalistički«, koji se iz konteksta mogu shvatiti kao inačice pojmovima »patriot« ili »patriotizam«, ali nerijetko i pojmovima »šovinist« ili »šovinizam«. Poraz hrvatskog proljeća imao je goleme posljedice, ali Pirjevec smatra da je padom srpskih liberala Jugoslavija pretrpjela još veće štete, jer je bila poražena europska struja. Umjesto nje prevladala je »levant-ska« struja, koja je bila ksenofobična, zatvorena u svoje mitove i nesposobna da izvuče svoj narod iz civilizacijske i gospodarske zaostalosti. Za razliku od hrvat-

ske javnosti, koja je bila pogođena represijom, srpska poraz svojih reformatora nije primila sa žaljenjem, upravo zbog, kako smatra autor, njihova odlučna nastupa protiv velikosrpstva. Uskoro je slijedila čistka kadrova u svim republičkim vodstvima. Autor citira svrgnutog slovenskog premijera Stane Kavčiča, koji je ironično ustvrdio da se stara garda udružila s generacijom unuka, odgojenom u poslušnosti u partijskim školama, protiv srednje generacije: »Stara garda vlada, srednja generacija štiti, mlada službuje«.

Autor prikazuje stanje oko ustavnih amandmana, kojima se nanovo definirala Jugoslavija kao zajednica dobrovoljno udruženih naroda i njihovih republika te pokrajina. Njihova gospodarska neovisnost potvrđena je prihvaćanjem principa obvezne suglasnosti o pitanjima koja su se ticala zajedničkih poslova. Paritetni sastav skupštine, vlade i predsjedništva bili su izraz novoga rješenja, s time da si je Tito osigurao mjesto doživotnog predsjednika. Amandmanima su pitanja investicija, poreza i financijske politike prebačena na republike i pokrajine, a dodali su im i tzv. radničke amandmane. Njima su Kardelj i Bakarić željeli premostiti nacionalne suprotnosti u ime zajedničkih ciljeva socijalističkog samoupravljanja. Promjene su naišle na žestok otpor srpske elite, koja je smatrala da je Jugoslavija samo još zemljopisni pojam, a da su se na njezinom području osnovale samostalne nacionalne države.

Sedamdesete godine Pirjevec je prikazao kao vrijeme pseudorevolucije. Međutim, autor smatra da centar ipak nije ojačao na račun republika. Tito je ostario i počela je borba za njegovo nasljedstvo. Suradnici su mu davali počasti koje su imale i sasvim opipljivu stranu – rashode tri puta veće nego što je to iznosio crnogorski budžet. Ni ovdje, nažalost, Pirjevec ne navodi izvore. Groznica intriga, borbe za vlast, sučeljavanja centralista i unitarista s republičkim interesima, prisiljavali su Tita i Kardelja da stvore sustav koji će i nakon njihove smrti jamčiti stabilnost sustava i opstanak Jugoslavije. Godine 1974. nastao je, nakon indijskog ustava, najopsežniji i najkompleksniji ustav na svijetu (imao je 406 članaka), da bi nakon dvije godine bio prihvaćen Zakon o udruženom radu s čak 671 člankom. Ustav je imao biti dokazom vrhunca ljudskoga duha. Potvrđena je norma da svako raspoláže rezultatima svoga rada i da se stvori ravnopravna zajednica slobodnog dogovora i razmjene rada. Osnovna ćelija sustava postala je osnovna organizacija udruženog rada, a iz nje, kao i iz teritorijalnih zajednica te političkih i društvenih organizacija, izrastao je delegatski sustav. Republike i pokrajine dobile su pravo veta. Međutim, i unutar tako zamišljenog sustava KP je imala presudnu ulogu – idalje je sve ovisilo o volji njezinih vođa. Autor smatra da je ustav bio ne samo mješavina utopijskih deklaracija i konkretnih normi sa središnjom snagom Saveza komunista, nego i brana pred prijetećom Srbijom predvođenom komunistima koji su naginjali tradicionalnoj srpskoj politici s njezinim mitovima i hegemonističkim težnjama. S tim u vezi autor s pravom podsjeća da se JNA sve više oblikovala kao samostalan subjekt bez ikakve vanjske kontrole.

Sustav je bio izgrađen na ideološkom razumijevanju stvarnosti i na potpunom zapostavljanju ekonomskih zakonitosti. Umjesto debirokratizacije, došlo je do suprotnog procesa. Povećani su proizvodni troškovi, a suprotnosti unutar poduzeća i atomizacija gospodarstva ojačali su SKJ i njegove transmissijske organizacije. Autor navodi da je birokratski aparat osam do jedanaest puta bio veći od onih u zapadnim državama slične veličine. Uvođenje kolektivnog

vodstva na državnoj i na partijskoj razini, princip rotacije i jednogodišnjeg predsjedavanja doveli su do gubitka autoriteta i imobilnosti vodstva. Jugoslavija je postala jedna od najdezintegriranijih država na svijetu. Razbili su se veliki ustavi kao što su bili željeznica, pošta, elektrogospodarstvo, a razmjena među republikama pala je ispod razine kakvu su imale države Evropske gospodarske zajednice. Potvrdila se podjela države barem na dvije cjeline, različitih civilizacija i kulture rada. Tako je Slovenija sa 8,3% stanovništva ostvarivala 16,5% bruto proizvoda i 20% izvoza. Sraz centralista i autonomista, te liberala i konzervativaca isprepletao se tako da nije uvijek bilo jasno razgraničenje među njima pa je nerijetko bilo među centralistima liberala, a među autonomasima konzervativaca. Tako su u Ljubljani prevladavali liberali-autonomaši, u Beogradu liberali-centralisti, dok su u Zagrebu bili najjači konzervativci-autonomaši, a u Sarajevu konzervativci-centralisti. Zaključak temeljen na izjavi nekog engleskog diplomata da će se Jugoslavija raspasti kada dođe do slovensko-srpskoga konflikta dodao bih misao da je do neizbježnog raspada došlo zbog tinjajućeg hrvatsko-srpskog konflikta, kada se saveznom centru tradicionalno naklonjena Slovenija našla prvi put u situaciji da se nije zadovoljila samo najvećom kulturnom autonomijom među republikama, nego je postavila zahtjev za osamostaljenjem. Dakle, našla se na istom putu na kojem se kretala Hrvatska od 1918., u blažoj ili radikalnijoj formi. Sada je Slovenija preuzela vodstvo i zadavala najjače udarce centralizmu, unitarizmu i velikosrpsstvu. Početkom 1989., točnije 17. siječnja, KPS je kao prva komunistička stranka na vlasti dopustila višestranački sustav.

Zadnja poglavlja posvećena su raspadu Jugoslavije. Autoru se može zamjeriti da je kod nabranja srpskih strahova pred hrvatskom neovisnosti, gdje je spomenuo da je na zastavu stavljen hrvatski grb koji su uporabljali i ustaše, koji, usput budi rečeno, i nije baš isti, zaboravio spomenuti da je i socijalistička Hrvatska upotrebljavala stari povijesni grb. Isto tako, kada autor tvrdi da hrvatska strana nije ništa poduzimala da smanji srpske strahove, pa je čak smanjivala broj srpskog kadra u upravi i policiji, a bilo ih je 67%, zaboravlja da Hrvatska nije imala veliki izbor. Čekati i ništa ne poduzimati u vrijeme kada je srpska strana organizirano pripremala »ustanak« uz pomoć JNA značilo bi unaprijed se pomiriti s porazom. Stavovi u vezi s kratkovidnim i bezobzirnim postupanjem Hrvatske pokazuju da je autor zaboravio tvrdnje koje sam iznosi i koje se same po sebi nameću. Srbi, ostavši na tradicionalnoj velikosrpskoj politici, nisu pristali na osamostaljenje Hrvatske u njezinim granicama, nego su težili za okupacijom hrvatskih područja naseljenih manjinskim srpskim stanovništvom te podvrgavanjem cijele Bosne i Hercegovine. Postupci hrvatskih vlasti, koji su na bilo koji način vodili k jačanju hrvatske samostalnosti, bili su nužni zbog same obrane, ali su, treba to istaknuti, istodobno pojačavali odlučnost Srbije i Crne Gore da izvrše agresiju i iskoriste srpsku manjinu u Hrvatskoj.

Spominjem i neke činjenične greške. Autoru se potkrala greška kod iznošenja broja zastupnika u Ustavotvornoj skupštini 1921., kako onih koji su izglasovali Ustav, tako i onih koji su ga bojkotirali. Isto tako je Juraju Šuteju pogrešno pripisao ime Josip, a Tomu Jančikovića pogrešno naziva Tom Janciković, dok je Đoku Jovanića prekrstio u Jovanovića. Dalje, Šubašić i Šutej nisu ostavke dali 17. listopada, nego 8. listopada 1945. *Deklaracija o nazivu i položaju*

hrvatskog književnog jezika nije objavljena u *Globusu*, nego u *Telegramu*, a suprotno navedenoj tvrdnji, dr. Franjo Tuđman nije bio među potpisnicima.

Na kraju treba reći da se radi o vrlo kvalitetnoj knjizi. Rijetki su stručnjaci koji se bave jugoslavenskom prošlošću i koji nisu s područja bivše Jugoslavije, iako je u Pirjevčevom slučaju riječ o pripadniku slovenske manjine u Italiji, koji ne iritiraju čitatelja nepoznavanjem osnovnih činjenica. Takav se zaključak nameće posebno glede obrade hrvatske komponente u jugoslavenskoj povijesti i zaista dobrog poznavanja hrvatske historiografske literature. Knjigu odlikuje lijep i jasan stil, čija je glavna karakteristika čitljivost, koju autor postiže odmjerenim korištenjem brojnih podataka, a da čitatelj ni u jednom trenutku ne osjeća zasićenost njima. Kombinacijom kronološkog i tematskog pristupa autor uspijeva nenametljivo voditi čitatelja prema zaključcima izvedenima na osnovi dokumenata, a da to nije učinjeno nauštrb nužne rekonstrukcije bitnih činjenica. Takvu ocjenu prije svega zaslužuje dio do šezdesetih godina, da bi za kasnija razdoblja autor upozoravao na različite pretpostavke kod ocjena mnogih složenih procesa za koje nisu dostupni arhivski materijali. Pirjevec pokazuje odlično poznavanje mnogobrojne literature na svjetskim jezicima, čije je rezultate obogatio radom u američkim, britanskim, češkim, poljskim i ruskim arhivima, te zavidnu sposobnost objektivne prezentacije i ocjene složenih povijesnih procesa na jugoistoku Europe. Zaista, Pirjevčeva knjiga je djelo koje zaslužuje pohvalu, ali i prijevod na hrvatski jezik.

S U M M A R Y

JOŽE PIRJEVEC, YUGOSLAVIA 1918–1992 – FOUNDING, DEVELOPMENT AND DESTRUCTION OF KARADORĐEVIĆ'S AND TITO'S YUGOSLAVIAS

The author of this article critically reviews Jože Pirjevec's »Jugoslavija 1918–1992 – Nastanak, razvoj ter raspad Karadordičeve in Titove Jugoslavije«.